

6. Kamiu A. (1990). *Buntuiushchyi chelovek. Fylosofyia. Polytyka. Yskusstvo* [Raving man. Philosophy. Politics. Art] M.: Polytyzdat. 415 p. (in Russian)
7. Kamiu A. (1989). *Storonni: roman. Chuma: povist. Padinnia: opovidannia*. [Chief: Roman. Plague: a story. Fall: the story]. K: Dnipro. 512 p. (in Ukrainian)
8. Lev Shestov. (1992). *Kyrkehard y ekzystentsyalnaia fylosofyia (Hlas vopyiushcheho v pustyne)* [Kierkegard and existencial phylosophy (vapor wisp in the Dezert)]. M.: Prohress-Hnozys. 304 p. (in Russian).
9. *Liudy zustrichaiutsia iz zhakhlyvoiu sytuatsiieiu.* (1992)[People meet with a terrible situation.] Al Jazeera.2021.17 May. (Translated from English to Russian).
10. Oduev S.F. (1992). *Tropamy Zaratustry* [Pathbustry Zarathustra]. M.: Think. 431 p. (in Russian)
11. Rozanov V.V. (1992). *Sochynenyia / Sost., pidhotov. Teksta y komment. A.L. Nalepyna.*[Essays]. M.: Soviet Russia. 592 p. (in Russian)
12. Sartr Zh.-P. (2004). *Dorohy svobody. Smert v dushe. Strannaia druzhba.*[Path of freedom. Death in the soul. Strange friendship] Tom. III. Harckiv. 424 p. (in Russian)
13. Sartr Zh.-P. (1992). *Styna* [The wall]. M.: Publishing House of Political Literature. 480 p. (in Russian).
14. Mark Lanler. (2017). The Afghan War and the Evolution of Obama. *N.Y. Times.* – 2017. 1 jan.
15. Pinker progress: the celebrity science at the center of the cultured wars. *The Guardian.* 2021. 28 sep.
16. Stephen Hamphreis. (2021). Is any conflict unsolvable? This author doesn't think so. *CS Monitor.* 2021. 19 Oct.
17. UN urges Lebanon. *Al Jazeera.*2021.1 Oct.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2021.29.28>
УДК 340:352 (477.4)

Микола Щербак

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID iD: 0000-0002-4636-9546
Email: professor49@i.ua

Надія Щербак

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права,
Київський інститут інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ORCID iD: 0000-0002-4636-9546
Email: historyk2017@i.ua

АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ ПРО СОЦІАЛЬНИЙ АНТАГОНІЗМ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ХІХ СТ.

Анотація. У статті висвітлюється специфіка Правобережної України і зазначається, що вона у ХІХ ст. була поліетнічним регіоном, який, маючи свою історію, характеризувався етнічними, конфесійними, соціально-економічними, адміністративними особливостями та навіть мав своє діюче законодавство. Упродовж усього зазначеного періоду правобережні українські землі залишалися полем гострого політичного і соціального протистояння.

Характеризуючи ситуацію на Правобережжі України, автори статті доводять, що з часів приєднання до Російської імперії царський уряд не врахував усіх особливостей цієї території. Він не звертав уваги на український народ, а бачив тут лише польську шляхту, яку намагався схилити на свій бік різними поступками.

В той же час більшість населення Правобережжя складала українці, які майже всі були селянами. На початку ХІХ ст. таких селян нараховувалося близько 3 млн. Земельна нерухомість на Правобережжі України знаходилася у власності невеликої кількості польських магнатів.

Робиться висновок про те, що після придушення польського повстання 1830-1831 рр. розпочалося активне проведення політики русифікації. Правобережна Україна стала полем гострого політичного і соціального протистояння. В цьому переконують архівні джерела, передусім, діловодні документи Канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора, що збереглися в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві.

Авторами статті підкреслюється, що у другій половині XIX ст. питання скорочення польського землеволодіння на Правобережжі України було дуже важливим у діяльності місцевої адміністрації. Велика маса узаконовень та розпоряджень, які зміщені в збірниках законодавчих актів, численне листування між місцевою владою і центром, що зберігається в архівних фондах, свідчать про особливу його актуальність.

Ключові слова: генерал-губернатор, губернатор, земельна реформа, Правобережна Україна, Російська імперія, соціальний антагонізм.

Mykola Shcherbak

Doctor of Historical Sciences, Professor,
Department of Archival Studies and Special Branches of Historical Science,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

Nadiia Shcherbak

Doctor of Historical Sciences, Professor,
Department of Constitutional, administrative and international law,
Kyiv Institute of Intellectual Property and law of the
National University "Odessa Law Academy", Kyiv

ARCHIVAL DOCUMENTS ABOUT SOCIAL ANTAGONISM IN THE DNIEPER UKRAINE IN THE 19th CENTURY

Abstract. The article highlights the specifics of the Right Bank of Ukraine and notes that it is in the XIX century was a polyethnic region, which, having its own history, was characterized by ethnic, religious, socio-economic, administrative features and even had its own legislation. Throughout this period, the right-bank Ukrainian lands remained a field of sharp political and social confrontation.

Describing the situation on the Right Bank of Ukraine, the authors of the article argue that since joining the Russian Empire, the tsarist government has not taken into account all the features of this territory. He did not pay attention to the Ukrainian people, but saw here only the Polish nobility, which he tried to persuade to his side by various concessions.

At the same time, the majority of the population of the Right Bank were Ukrainians, almost all of whom were peasants. At the beginning of the XIX century. There were about 3 million such peasants. Land real estate on the Right Bank of Ukraine was owned by a small number of Polish magnates.

It is concluded that after the suppression of the Polish uprising of 1830-1831, an active policy of Russification began. Right-bank Ukraine has become a field of sharp political and social confrontation. This is confirmed by archival sources, first of all, the office documents of the Chancellery of the Governor-General of Kyiv, Podil and Volyn, which are preserved in the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv.

The authors of the article emphasize that in the second half of the XIX century. the issue of reducing Polish land ownership on the Right Bank of Ukraine was very important in the activities of the local administration. The large number of laws and regulations contained in the collections of legislative acts, the numerous correspondence between local authorities and the center, which is stored in the archives, testify to its special relevance.

Keywords: Governor-General, Governor, Land Reform, Right-Bank Ukraine, Russian Empire, Social Antagonism.

Постановка проблеми. Історична свідомість народів містить у собі багато мотивів нинішніх реалій – від побутового спілкування до рішень політиків на міждержавному рівні. У такому складному взаємозв'язку криються цінні уроки, переосмислювати які ми мусимо тепер. Опрацювання історичного досвіду, набутого під час перебування українських земель у складі іноетнічних держав, сприятиме уникненню повторення багатьох помилок, кращому розумінню тих процесів, що відбуваються сьогодні і відтак допоможе у

виробленні виваженої етнонаціональної політики незалежної України.

Правобережна Україна у XIX ст. – це поліетнічний регіон, який, маючи свою історію, характеризувався етнічними, конфесійними, соціально-економічними, адміністративними особливостями та навіть мав своє діюче законодавство. Упродовж усього досліджуваного періоду правобережні українські землі залишалися полем гострого політичного і соціального протистояння [1].

Метою даної статті є аналіз соціально-економічних процесів у Правобережній Україні XIX ст., серед яких яскраво простежувалось соціальний антагонізм. Оскільки реконструкція минулого розпочинається з аналізу історичних джерел, звернемося до тих, які безпосередньо проливають світло на події XIX ст. на Правобережжі України. При цьому зазначимо, що діловодні документи Канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора збереглися досить повно в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (фонд 442), який проаналізований вітчизняними дослідниками [11].

Діловодна служба Канцелярії генерал-губернатора організувалась на забезпечення вирішення поточних справ вищої посадової особи в регіоні. Документи, створені в результаті її діяльності, є важливим джерелом для з'ясування місця інституції у системі місцевих і вищих державних установ. Генерал-губернатор володів широким спектром інформації про ключові події в державі та регіоні, що дозволяло реально їх оцінювати та вловлювати тенденції політичного, соціально-економічного і культурного життя губерній, щоб направляти їхній розвиток у вигідне для імперії русло. Губернські установи і посадові особи зі свого боку коригували та узгоджували власні рішення з генерал-губернаторською Канцелярією.

При всій важливості законодавчого матеріалу відзначимо і його джерельну вразливість. Генерал-губернатори у своїй діяльності керувались не тільки і не стільки законами, як політичною доцільністю виконуваних завдань, покладених на них особисто імператорами.

Виклад основного матеріалу. Приєднані наприкінці XVIII ст. від Польщі до Російської імперії землі аж до початку XX ст. знаходилися на особливому становищі і боротьба царизму за них в окремі періоди набирала різних форм.

Зазначимо, що царський уряд не врахував усіх особливостей цих земель і, передусім, національних та соціальних протиріч. Він не зважав тут на українське населення, а бачив лише польську шляхту, яку намагався заманити на свій бік різними поступками. Ні про яку спільність релігії, близькість мов і культур з українцями царські урядовці не згадували. «...Держава, яка сама тоді базувалась на кріпосному праві, підтримала, а не ослабила владу польських панів над ... хлопом», – зауважував з цього приводу М. Драгоманов [5, с. 232-234].

Більшість населення Правобережжя у 1795 р. складали українці, які майже всі були селянами, що у XVI – XVII ст. були закріпачені польськими або полонізованими українськими панами. На початку XIX ст. таких селян нараховувалось близько 3 млн. У 1795 р. кріпаки складали 74% селян Волинської, 90% – Київської та 91% Подільської губерній [6, с. 115-119]. Закріпачення селянства стало наслідком політики польських магнатів на Правобережжі за часів Речі Посполитої.

Наприкінці XVIII ст. землі даної території знаходилися у власності невеликої кількості польських магнатів. Багаті володіння були у родини Потоцьких, зокрема: Станіславу Потоцькому належали Уманщина, Тульчинський, Могилівський, Дашівський ключі (тобто великі багатогалузеві господарства, які охоплювали від 5 до 15 поселень), Ольховецьке та інші староства у Брацлавському і Подільському воєводствах (всього 312 сіл і містечок); його брату П. Потоцькому – Ямпільський, Краснянський, Махновський, Любарський, Гусятинський ключі та інші села; Чарторийським – 165 поселень у Меджибіжському, Зіньківському, Грабовському, Старосинявському, Миколаївському ключах, Летичівському та Кам'янецькому староствах і 19 поселень на Волині; Браницьким – Білоцерківщина і Богуславське староство; Вороничам – Троянівський і Пилявський ключі; Любомирському – 168 сіл і містечок у Придністров'ї; Живуцьким – Новокосятинівський, Лучинецький, Михайпільський ключі й інші села Подільського воєводства та півдня Волині; Оссолінським – Хмельницьке староство.

Соціально-економічна ситуація на Правобережжі була непростою, а відносини багатоземельної польської шляхти з українським селянством –напруженими. Царська влада з самого початку намагалася використовувати цей фактор у своїй політиці. Зокрема, щоб протиставити місцеве українське селянство польським панам, уряд Катерини II указом від 18 квітня 1793 р. на два роки звільнив його від сплати державних податків, постоїв військ та обов'язку безплатного перевезення військових вантажів. На правобережні міста поширювалася дія Жалуваної грамоти містам 1785 р. і дозволялося всі прибутки від торгівлі використовувати на потреби міського господарства.

Однак, на перших порах царський уряд все ж не ламав існуючих у цьому регіоні порядків, а намагався пристосувати до них своє законодавство. На Правобережжі у першій половині XIX ст. були ще поширені своєрідні форми землеволодіння, які залишилися тут у спадок від польських часів – інститут довічних старостинських володінь, емфітеутичне право, ленні володіння. Наприклад, на Поділлі частка старостинського землеволодіння складала 10%. Однак такі форми поступово відживали і володіння землею набувало загальноросійських рис. Зазначимо, що на Правобережжі особливого розвитку набув інститут так званого чиншового права. Пізніше, проблема облаштування чиншовиків в західних губерніях надовго привернула увагу влади. В першій чверті XIX ст. польські позиції на Правобережжі були досить міцними.

Після повстання 1830-1831 рр. та конфіскації частини польських маєтків все ж таки власність на землю з приписаними до нею українськими кріпаками належала майже виключно полякам. Українські селяни перебували у кріпосній залежності від польських панів,

серед яких виділялися великі родини магнатів Потоцьких, Браницьких, Сангушків та ін.

Численні архівні матеріали є свідченням жорстокого ставлення власників та їх управителів до кріпаків і згодом у боротьбі з поляками царський уряд намагався використати це соціальне протистояння. Вже в 1837 р. Комітет у справах Західних губерній вимагав від губернаторів призначення спеціальних чиновників та поліцейських для розгляду скарг від селян, які належали польським поміщикам чи католицькому духовенству.

Царська адміністрація, розуміючи, що корінні соціально-структурні зміни можна провести лише спираючись на селянство, в якому вона вбачала одновірного і одноетнічного спільника, намагалась використати соціальний антагонізм і виступала в ролі захисника закріпачених українських селян від свавілля польських поміщиків. Призначення генерал-губернатора Д.Г.Бібікова стало поворотним моментом у цій справі. Одним із перших заходів, здійснених ним, стала заборона римо-католицькому духовенству тілесно карати своїх селян, і надалі такі справи передавалися на судовий розгляд. Католицьке духовенство зобов'язувалось будувати та ремонтувати місцеві православні храми.

У 1839 р. новий генерал-губернатор виступив із пропозицією перевести селян на оброк з метою захисту їх від поміщика або посесора-поляка і від єврея-орендаря. Однак цей проект зустрів опозицію в міністерстві державного майна, яка вважала, що селяни не готові до відбування грошової повинності й у випадку недороду всі витрати ляжуть на казну. Але цей проект все ж отримав силу закону і поширився лише на казенних селян. За підрахунками М.Є. Слабченка вже 1844 р. на оброк було переведено 220 сіл [3, с. 70].

Із самого початку своєї діяльності Д.Г. Бібіков активно зайнявся збором інформації про зловживання польських поміщиків над кріпаками, яка згодом стала для нього своєрідною зброєю в боротьбі з польською шляхтою. По губерніях за вимогою генерал-губернатора були підготовлені списки про такі зловживання за три роки (1838-1840). Підготовлені вибірки, зроблені кримінальними палатами губерній, свідчили про жорстоке ставлення польських панів до своїх кріпаків, яких вони часто карали до каліцтва, а то й до смерті і сприймали гірше, ніж худобу. У вересні 1839 р. Бібіковим був розісланий «Проект пропозицій повітовим предводителям дворянства», в якому говорилося про виявлені владою великі зловживання і в якому предводителів польської шляхти закликали до розуміння та стеження за порядком. Такий текст був поширений серед справників і повітових начальників поліції.

3 серпня 1841 р. Комітет у справах Західних губерній розглядав звіт Д. Бібікова про зловживання польських поміщиків у краї. Згодом для послаблення соціально-економічних позицій польської шляхти у 1847-1848 рр. на Правобережжі за ініціативою

київського генерал-губернатора Д. Бібікова була проведена інвентарна реформа, яка безпосередньо розроблялась в генерал-губернаторській канцелярії.

У канцелярії київського генерал-губернатора Д.Г. Бібікова були розроблені зразки інвентарів для маєтків краю, які після розгляду і внесення окремих змін були затвердженні Миколою I 26 травня 1847 р. під назвою «Правила для управління маєтками за затвердженими для них інвентарями в Київському генерал-губернаторстві». На їх підставі згодом складалися уставні грамоти, де мали бути визначені постійні поземельні відносини між кожним поміщиком і «тимчасово-зобов'язаними» селянами.

Згодом за ініціативою місцевої адміністрації Правила 26 травня 1847р. були дещо змінені, і 29 грудня 1848 р. Миколою I була затверджена їх нова редакція. На підставі цієї редакції були змінені інвентарі, складені раніше. Однак для цього губернським інвентарним комітетам знадобилось ще чотири роки. У вересні 1852 р. інвентарі були затверджені київським генерал-губернатором. Після цього вони з додаванням Правил 29 грудня 1848 р. були розіслані поміщикам через повітових предводителів дворянства.

Згідно Інвентарних правил були визначені відносини між поміщиками і приписними селянами. Встановлювалось, що земля, якою користувались селяни, залишалась у їх довічному користуванні, панщина була обмежена трьома днями для чоловіка та одним днем для жінки з "тяглого" господарства і двома днями для чоловіка і одним для жінки – з господарства, де не було ні коней, ні волів. Всі інші види повинностей скасовувались, відбування панщини у свята заборонялось. Не дозволялось також переносити дні панщини з одного тижня на інший або з одного місяця на інший, поміщик мав право переносити відбування панщини у полі на відбування панщини на фабриці. Землевласники були позбавлені права втручатись в особисте життя своїх підданих, карати їх без суду, самовільно здавати їх у рекрути або засилати до Сибіру.

Поміщик був зобов'язаний письмово повідомляти про внесення змін у визначеному порядку, констатуючи, що все погоджено з селянами. Контроль за дотриманням цього покладался одночасно на предводителя дворянства та справника.

Аналізуючи заходи царського уряду, спрямовані на русифікацію Правобережної України, його кроки по втягненню в орбіту свого впливу місцевого українського населення, зазначимо, що першість серед них все таки займали урядові кроки з вирішення дуже важливого і болючого земельного питання, в процесі, де влада намагалась використати існуючий у краї соціальний антагонізм між поляками і українцями, які зберігали велику чисельну перевагу над поляками.

Аби зробити православне духовенство правобережних губерній прихильниками свого режиму, уряд подбав про матеріальне забезпечення

священно- та церковнослужителів. На користь православного кліру вирішувалися судові справи із землевласниками (переважно поляками-католиками) щодо користування церковними землями. Більше того, державна політика спрямовувалася на поступове збільшення площі церковних володінь. Якщо в першому двадцятилітті XIX ст. площа церковних земель, зокрема, на Волині становила 25–30 десятин, то вже у 1840-х рр. священники та причетники користувалися вдвічі більшими земельними ділянками.

Уряд у 40-х рр. XIX ст. перевів духовенство на державне утримання. Кошти для цього були взяті від проведення секуляризації земель католицької церкви після польського повстання 1830-1831 рр.

Серію буржуазних реформ 60-70-х років XIX ст. було започатковано проведенням селянської реформи 1861 року.

Її правову основу в українських землях складала як спільні для всієї Російської імперії законодавчі акти, так і ціла низка призначених лише для українських губерній указів та постанов. В трьох місцевих положеннях, дія яких поширювалась на українські території, відбилася специфіка відносин між поміщиками та селянами, що історично склалися в різних районах України. Особливого ризику поземельного упорядкування поміщицьких селян Правобережної України (яке визначалося спеціальним місцевим положенням для Київської, Подільської та Волинської губерній) було те, що в його основу лягли інвентарні правила, затверджені 26 травня 1847 р. і 29 грудня 1848 р., згідно з якими селянам залишався у постійне і безстрокове користування наділ під назвою «мирська земля».

У другій половині 50-тих років XIX ст. після смерті Миколи I відбувався перелом у ставленні імперської влади до Правобережжя. Перші кроки уряду Олександра II були багатообіцяючими і дуже відрізнялись від попередньої консервативної політики влади. Була відмінена велика кількість існуючих заборон. Польським шляхтичам, які ще до того часу не змогли довести своє шляхетство, продовжили терміни пошуків свого родоводу. Наступила відміна обмежень, введених після європейських революційних рухів 1848-1849 рр., ліквідація військових поселень, скорочення армії, вільне отримання закордонних паспортів, послаблення цензурного тиску, надання більш широких можливостей у торгівлі з європейськими державами, впровадження досягнень наукової думки, анулювання недоїмок, звільнення податних станів на три роки від рекрутських наборів тощо. До коронації Олександра II 26 серпня 1856 р. була оголошена амністія політичним в'язням. Видано указ «О невчинании новых дел о конфискации имений лиц участвовавших в польском мятеже 1831 года», за яким припинявся розгляд справ, що були пов'язані з даним повстанням.

Олександр II лібералізував ставлення до Королівства Польського, скасувавши воєнний стан та

призначивши на місце померлого І. Паскевича новим намісником поміркованішого князя М. Горчакова. У травні 1856 р. новий імператор прибув до Варшави, де його вітала польська аристократія, сподіваючись на розширення польської автономії. Однак Олександр II охолодив такі сподівання, зазначивши, що єдиним шляхом для розвитку Польщі є подальше зближення з Росією.

Поляки, що проживали у правобережних українських губерніях, продовжували відігравати важливу роль у суспільно-політичному житті Південно-Західного краю і пояснювалось їх великими земельними володіннями. Найбільші маєтки знаходились на Волині. Місцева влада намагалась змінити ситуацію, зокрема, за генерал-губернаторства О. Дрентельна (1881-1888) нею було виявлено 90 незаконних актів, в результаті чого в осіб польської національності було відібрано 54 тис. дес. землі. Але, незважаючи на всі зусилля влади, на кінець XIX ст. в Південно-Західному краї поляки володіли ще майже половиною всіх земель [8, арк. 54-55].

Висновки. Отже, питання землеволодіння у другій половині XIX ст. було надзвичайно важливим у діяльності місцевої адміністрації правобережних українських губерній. Велика маса узаконень та розпоряджень, які вміщені в ПСЗ та інших збірниках законодавчих актів, численне листування між місцевою владою і центром, що зберігається в архівних фондах, свідчать про особливу його актуальність.

Намагаючись русифікувати правобережні українські землі і викоринити там все польське, і у 80-ті рр. уряд продовжував заохочувати приплив сюди російських чиновників, вчителів, православного духовенства. Зокрема, 13 червня 1886 р. були прийняті нові «Высочайше утвержденные Правила об особых преимуществах гражданской службы в отдаленных местностях, а также в губерниях Западных и Царства Польского». Згідно зі ст. 39 названого закону, особам російського походження, окрім місцевих жителів, надавалась надбавка до платні у таких розмірах: чиновникам канцелярій православних Духовних консисторій, канцелярій губернаторів, міських і повітових поліцейських управлінь та учителям парафіяльних училищ – 50 % одержуваної ними платні. Інші категорії службовців одержували надбавку в розмірі 20 %.

Зазначимо, що закон від 13 червня 1886 р. діяв протягом усього досліджуваного періоду. А в грудні 1909 р. київський генерал-губернатор Ф.Ф. Трепов отримав офіційного листа з міністерства внутрішніх справ, в якому повідомлялось, що при міністерстві фінансів створена комісія для перегляду діючого законодавства про особливі переваги служби в національних окраїнах. Нею розглядалось, між іншим, і питання про доцільність існування пільг для службовців у деяких західних губерніях. Генерал-губернатор повинен був

висловити детальні міркування на користь збереження чи, навпаки, на користь відміни пільг для службовців у губерніях Південно-Західного краю, а також надати фактичні дані, що могли б сприяти вирішенню даного питання в тому чи іншому напрямку, та повідомити при цьому, які саме посади буде найважче заміщати вихідцям із місцевого населення. З цією метою генерал-губернатор Ф.Ф.Трепов звернувся із запитом до губернаторів, попечителя навчального округу, митрополита і єпископів. Всі вони висловились за збереження пільг, якщо не всім, то хоч би деяким категоріям службовців та духовенства.

Таким чином, представники місцевої влади були зацікавлені у продовженні дії закону, що мав сприяти русифікації Правобережної України.

1. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревизор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863 рр.): Пер. з франц. К., 1996.

2. Военно-статистический сборник России. Изд. 4-е, доп. СПб., 1871.

3. Гуржій І. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х рр. XVIII ст. до 1861 р.). К., 1958.

4. Дорошенко Дмитро. Нарис історії України. У 2-х томах. Репринт. видання. Т. II. К., 1991.

5. Драгоманов М.П. Евреи и поляки в Юго-Западном крае. Политические сочинения. Т. 1. Центр и окраины. М., 1908.

6. Кабузан В.М. Изменения в размещении населения в России в XVIII – первой половине XIX в. (По материалам ревизии). М., 1971.

7. Слабченко М. Матеріяли до соціально-економічної історії України XIX ст.: В 2-х тт. К., 1925-1927. Т. 1.

8. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК України), ф. 274. – Київське губернське жандармське управління, оп. 1, спр. 2792.

9. ЦДІАК України, ф. 442. - Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, оп. 544, спр. 237.

10. ЦДІАК України, ф. 442. - Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, оп. 639, спр. 767.

11. Шандра Валентина. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII - початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. *Студії Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України*. Вип. 2. К., 1998.

Polish nobility between tsarism and the Ukrainian masses (1831-1863): Per. z francz. K. (in Ukrainian).

2. *Voенно-statystycheskyj sbornyk Rossy'y* [Military statistical collection of Russia]. Y'zd. 4-e, dop. SPb., 1871 (in Russian).

3. Gurzhij I. (1958). *Borot'ba selyan i robitny'kiv Ukrayiny' proty' feodal'no-kriposny'cz'kogo gnitu (z 80-x rr. XVIII st. do 1861 r.)* [The struggle of peasants and workers of Ukraine against feudal oppression (from the 80's of the XVIII century to 1861)]. K. (in Ukrainian).

4. Doroshenko Dmy'tro. (1991). *Nary's istoriyi Ukrayiny'* [Essay on the history of Ukraine]. U 2-x tomah. Repry'nt. vy'dannya. T. II. K., 1991 (in Ukrainian).

5. Dragomanov M.P. (1908). *Evrey' y' polyaky' v Yugo-Zapadnom krae* [Jews and Poles in the Southwestern Territory]. *Poly'ty'chesky'e sochy'neny'ya. T. 1. Centr y' okray'ny.* M. (in Russian).

6. Kabuzan V.M. (1971). *Y'zmeneny'ya v razmeshheny' y' naseleny'ya v Rossy'y' v XVIII – pervoj polovy'ne XIX v. (Po matery'alam revy'zy'y')* [Changes in the distribution of the population in Russia in the XVIII - first half of the XIX century. (According to audit materials)]. M. (in Russian).

7. Slabchenko M. (1925-1927). *Materiyaly' do sociyal'no-ekonomichnoyi istoriyi Ukrayiny' XIX st.* [Materials on the socio-economic history of Ukraine in the XIX century]. V 2-x tt. T. 1. K. (in Ukrainian).

8. *Central'ny'j derzhavny'j istory'chny'j arxiv Ukrayiny' u m. Ky'yevi (CzDIAK Ukrayiny')*, f. 274. – *Ky'yivs'ke guberns'ke zhandarms'ke upravlinnya* [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv (CDIAC of Ukraine), f. 274. - Kyiv Provincial Gendarmerie], op. 1, spr. 2792 (in Ukrainian).

9. *CzDIAK Ukrayiny'*, f. 442. - *Kancelyariya ky'yivs'kogo, podil's'kogo i voly'ns'kogo general-gubernatora* [CDIAC of Ukraine, f. 442. - Office of the Governor-General of Kyiv, Podolsk and Volyn], op. 544, spr. 237 (in Ukrainian).

10. *CzDIAK Ukrayiny'*, f. 442. - *Kancelyariya ky'yivs'kogo, podil's'kogo i voly'ns'kogo general-gubernatora* [CDIAC of Ukraine, f. 442. - Office of the Governor-General of Kyiv, Podolsk and Volyn], op. 639, spr. 767 (in Ukrainian).

11. Shandra Valentyna. (1998). *Administraty'vni ustanovy' Pravoberezhnoyi Ukrayiny' kincy'a XVIII - pochatku XX st. v rosijs'komu zakonodavstvi: dzhereloznavchy'j anality'chny'j oglyad* [Administrative institutions of the Right Bank of Ukraine in the late XVIII - early XX centuries. in Russian legislation: source analytical review]. *Studiyi In-tu ukrayins'koyi arxeografiyi ta dzhereloznavstva im. M.S. Grushevs'kogo NAN Ukrayiny'*. Vy'p. 2. K. (in Ukrainian).

References

1. Bovua D. (1996). *Shlyaxty'ch, kripak i revizor. Pol's'ka shlyaxta mizh czary'zmot ta ukrayins'ky'my' masamy' (1831-1863 rr.)* [Nobleman, serf and auditor.